

Piotr Głowacki, *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1793-1914*, Urząd Miasta Piotrkowa Trybunalskiego, Piotrków Trybunalski 2009, ss. 306, nlb. 46

W serii „Biblioteka – Piotrków 800”, stanowiącej przygotowanie do obchodów 800 – lecia miasta Piotrkowa wydano kolejną pozycję – książkę Piotra Głowackiego pt. *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1793-1914*. Książka ta zawiera bogaty i różnorodny materiał na temat gospodarki Piotrkowa w latach 1793-1914. Przedstawia, zgodnie z zamierzeniem autora wyrażonym we wstępie, szerokie tło aspektów związanych z tą tematyką. Ramy czasowe zostały przyjęte ze względu na ważne wydarzenia historyczne, dotyczące również miasta: rok 1793 – wkroczenie wojsk pruskich do Piotrkowa oraz rok 1914 – wybuch I wojny światowej i początek okupacji austriackiej. Cezurami pomocniczymi są: rok 1807 – utworzenie Księstwa Warszawskiego, 1815 – powstanie Królestwa Polskiego oraz rok 1867 – powołanie do życia guberni piotrkowskiej. Ta ostatnia data została potraktowana przez autora pracy jako bardzo ważna i rozdziela narrację każdego rozdziału.

We wstępie autor zwraca uwagę na trudności, jakie wystąpiły podczas pisania pracy ze względu na nadmiar (zdecydowanie rzadziej brak), różnorodność lub rozproszenie źródeł, małą ilość opracowań dotyczących ogólnej historii miasta. Znacznego kłopotu nastęrczała także analiza materiałów statystycznych. Ze względu na odmienne kryteria przyjmowane przy ich wytwarzaniu w różnych okresach nie można ich porównywać.

We wstępie swej pracy Autor wymienia także najważniejsze zespoły akt przechowywanych w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim, które posłużyły mu za kanwę do napisania omawianej książki: Akta miasta Piotrkowa, Starostwo Powiatowe Piotrkowskie, Naczelnik Powiatu Piotrkowskiego, akta sądów, zakładów i przedsiębiorstw działających na terenie Piotrkowa, akta notarialne oraz hipoteki miasta Piotrkowa i powiatu piotrkowskiego.

Poza zasobem Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim Piotr Głowacki skorzystał również z zasobów: Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowego Miasta Stołecznego Warszawy oraz Archiwum Państwowego w Łodzi.

Niemale znaczenie posiadały dla napisania powyższej monografii: „Dzienniki Praw Księstwa Warszawskiego”, „Dzienniki Praw Królestwa Polskiego”, „Obzory Petrokovskoj Guberni”, „Wiadomości Gubernialne”, „Kronika Piotrkowska”, „Zbiór Postanowień i Rozporządzeń tyjących się ubezpieczeń od strat zarządzonych przez wypadki losowe oraz Kas Oszczędności” T. II, 1866 r. Omawiana pozycja ukazuje stan badań i opracowań autora na 2005 rok.

Autor książki na samym wstępie każdego z jej rozdziałów dokonuje analizy źródeł i literatury danego zagadnienia. Cenne są reminiscencje, wykraczające praktycznie w każdym rozdziale pracy do czasów przedrozbiorowych, sięgające np. w przypadku omawiania piotrkowskiego rzemiosła nawet późnego średniowiecza (XV w.).

Rozdział I został poświęcony *Organizacji władz administracyjnych w latach 1793-1914*. Zwrócono w nim uwagę na zupełnie odmienny w porównaniu z okresem I Rzeczypospolitej charakter władz miejskich, których rola została zredukowana do uprawnień ściśle administracyjnych. Autor omawia dokładnie wszelkie zmiany administracyjno-terytorialne dotyczące Piotrkowa, np. nadanie miastu w 1795 r. rangi stolicy departamentu. Piotr Głowacki pisze dalej obszernie o roli kamery i tzw. burmistrzów policyjnych, jako organów typowych dla nowej pruskiej administracji. Omawia dalej szczegółowo administrację i sądownictwo z okresu panowania pruskiego (do jesieni 1806 r. – ustąpienie wojsk pruskich z terenu ziem polskich).

Z chwilą utworzenia w 1807 r. Księstwa Warszawskiego powstała trwała organizacja administracyjna i sądownicza, również szczegółowo omówiona przez Autora pracy. Zauważa on

także, że krótki okres Księstwa Warszawskiego wywarł znaczący wpływ na organizację administracji w czasach Królestwa Polskiego.

Kolejne zmiany w organizacji administracji i sądownictwa wprowadzono po roku 1815 na mocy Konstytucji Królestwa Polskiego. Tu Autor szczegółowo omawia strukturę władz miasta Piotrkowa. Stwierdza również, że do lat 40. XIX w. nie wprowadzono jakichkolwiek radykalnych zmian w administracji lub sądownictwie. Praca nie pomija również ważnych faktów dotyczących zmian przynależności administracyjnej miasta: włączenia Piotrkowa w 1845 r. w skład guberni warszawskiej oraz nadania mu w 1853 r. uprawnień i prerogatyw miasta gubernialnego. Wiele miejsca poświęca także Autor samorządowi miejskiemu, powstałemu na skutek reform Aleksandra Wielopolskiego na początku lat 60. XIX w. oraz administracji stanu wojennego, ogłoszonego w Królestwie Polskim po wybuchu powstania styczniowego. Przybliży czytelnikom także strukturę równoległe zorganizowanej administracji powstańczej.

Następnie omawia zmiany, które zaszły po 1867 r. w administracji i sądownictwie Królestwa Polskiego, a wiążące się z jego gwałtowną rusyfikacją. Poświęca tu także dużo miejsca magistratowi, którego kompetencje w tamtym okresie zostały znacznie okrojone, a on sam stał się instytucją mocno zbiurokratyzowaną. Omawia również dokładnie jego skład. Przytacza również przepisy, na podstawie których magistrat działał.

Autor kończy ten rozdział na roku 1914, w którym miasto przeszło pod okupację austriacką. Cennym uzupełnieniem tego rozdziału są dwie tabele, przedstawiające budżet miasta Piotrkowa z podaniem sum przychodu i rozchodu w rublach. Pierwsza z nich pokazuje budżet miasta Piotrkowa do roku 1860, a druga w latach 1870-1913.

Drugi rozdział omawianej pracy traktuje o ludności miasta w latach 1793-1914. Autor wychodzi od kwestii ogólnego przyrostu naturalnego na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX w. Porusza także zagadnienie urbanizacji (umiastowienia) ludności ziem polskich. Oba te zagadnienia ujęto w odpowiednich tabelkach. Wskaźnik urbanizacji został podany z odrębnym wyszczególnieniem ludności żydowskiej. Głowacki zwraca także uwagę na pańszczyznę i poddaństwo w początkach omawianego okresu, jako na przeszkodę w migracji ludności chłopskiej do miast. Píše również o zjawisku migracji ludności żydowskiej ze wsi do miast. Ludność ta w XIX w. otrzymała swobodę wyboru miejsca zamieszkania. Ciekawe są także w tym rozdziale reminiscencje dotyczące końcowego okresu I Rzeczypospolitej, a dotyczące struktury społecznej ludności. Autor omawia dokładnie także podział społeczny ludności w mieście. Zwraca również uwagę na częste i liczne pożary i epidemie, które siłą rzeczy przyczyniały się do zmniejszenia liczby ludności. Porusza zagadnienie procentowej liczby ludności chrześcijańskiej i żydowskiej oraz zróżnicowania narodowościowego w mieście. Zagadnienia te zostały zilustrowane odpowiadającymi im tabelami.

Piotr Głowacki stwierdza również, że okres po 1867 r. w oczywisty sposób charakteryzował się wzrostem demograficznym w Piotrkowie. Wiązało się to w niemałej mierze z utworzeniem guberni piotrkowskiej, co pociągnęło za sobą usytuowanie różnych urzędów i instytucji w Piotrkowie. Do miasta napłynęli wówczas liczni urzędnicy oraz interesanci. Jednocześnie w tym okresie nastąpił wzmoczony rozwój gospodarczy miasta. M.in. powstały huty szkła: „Hortensja” i „Kara”.

Zasadniczą trudność przy omawianiu zagadnień związanych z kwestią ludności Piotrkowa stanowiły różne kryteria przyjmowane podczas kolejnych spisów ludności miasta. Autor nie pomija również kwestii wykształcenia i aktywności zawodowej mieszkańców Piotrkowa. Jedną z tabel przedstawia *Szczegółowy wykaz ludności Piotrkowa według zatrudnienia lub środków utrzymania i wyznania na podstawie spisu z 1882 r.* Inne przedstawiają *Strukturę zatrudnienia ludności w Piotrkowie w latach 1871, 1882 i 1897 r.* oraz *Strukturę przemysłu w Piotrkowie w roku 1905 i 1913 według liczby zatrudnionych.*

W rozdziale III pt. *Rzemiosło, usługi i handel* Autor na samym wstępie dokonuje obszernej definicji każdego z w/w działów gospodarki. I tutaj wychodzi od okresu staropolskiego (XVI-XVIII w.). Stosunkowo wiele miejsca poświęca także jarmarkom i targom. Zauważa, że w okresie przed utworzeniem Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego organizację rzemiosła i handlu regulowały głównie nadania i przywileje królewskie. Zezwalały one na prowadzenie wyszczególnionych w tych ustawach kunsztów i profesji. Dokonuje następnie omówienia licznych regulacji prawnych dotyczących rzemiosła i handlu, pochodzących z okresu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Wyczerpująco pisze też o historii głównych cechów rzemieślniczych Piotrkowa, cofając się nawet do XIII w. Główne dane w zakresie omawianej tematyki za okres do 1867 r. możemy znaleźć w licznych tabelach ilustrujących m.in. stan zatrudnienia w handlu i rzemiośle, wartość warsztatów rzemieślniczych, wysokość opłat uiszczanych przez nich na rzecz Kasy Miejskiej. Autor dokonuje wyjaśnienia określeń nie występujących już dzisiaj zawodów rzemieślniczych np. pasamonik, puszczaż, smuklerz itp. Omawia też pokrótce różnice między kupcem, handlarzem, przekupniem itp.

Zmiany, które nastąpiły wraz z powstaniem guberni wpłynęły znacząco na rozwój rzemiosła, handlu i usług w Piotrkowie. Przyczynił się do tego głównie wzrost ludności – więc zwiększenie liczby klientów. Główne dane dotyczące omawianych zagadnień dla lat 1867-1913 zostały zamieszczone w tabelach, przedstawiających strukturę zatrudnienia w rzemiośle, handlu i usługach, wartość produkcji poszczególnych zakładów itp. Autor wspomina także o Stowarzyszeniu Rzemieślników Chrześcijańskich pod wezwaniem św. Józefa, Stowarzyszeniu Wzajemnej Pomocy Rzemieślników i Handlujących miasta Piotrkowa oraz Piotrkowskim Stowarzyszeniu Rolniczo-Handlowym.

W rozdziale tym autor omawia również instytucje finansowo-kredytowe. Wychodzi od ogólnej analizy omawiającej powstanie w/w instytucji na terenie ziem polskich w XIX w. Przytacza przepisy prawne z 1843 r., na mocy których powoływano kasy oszczędności. Omawia tu Kasę Oszczędności w Piotrkowie, Piotrkowski Oddział Banku Państwa, Towarzystwo Kredytowe Miejskie miasta Piotrkowa, Kasę Pożyczkową Przemysłowców Piotrkowskich, Piotrkowskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu, Kasę Kredytową Właścicieli Nieruchomości, Kasę Kredytową Rzemieślników Powiatu Piotrkowskiego, Bank Związku Spółek Zarobkowych, Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe „Hurtownia” oraz Piotrkowskie Żydowskie Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe, Komunalną Kasę Oszczędności Powiatu Piotrkowskiego i Towarzystwo Wzajemnego Kredytu Guberni Piotrkowskiej. Głowacki dokonuje przynajmniej krótkiej charakterystyki każdej z w/w instytucji. Opisuując dzieje instytucji finansowo-kredytowych Autor wykracza często poza cezurę roku 1914, wspominając niejednokrotnie o dalszych ich dziejach w latach II Rzeczypospolitej.

Na początku rozdziału IV pt. *Przemysł* Autor daje definicję tej gałęzi gospodarki i wspomina o rewolucji przemysłowej w Anglii z przełomu XIX i XX w. Również w tym miejscu wskazuje na bardzo płynny charakter rozróżnienia pomiędzy rzemiosłem a przemysłem. Przechodzi, podobnie, jak w poprzednich rozdziałach, od ogólnego omówienia sytuacji na ziemiach polskich do spraw lokalnych. Zwraca uwagę, że o rozwoju przemysłu na ziemiach polskich można mówić dopiero od połowy XIX w. Przed rokiem 1867 przemysł piotrkowski nie przedstawiał się imponująco, do czego się przyczynił głównie brak napływu zagranicznych przemysłowców. Wówczas Piotrków posiadał jedynie drobne zakłady przemysłowe: garbarnie, farbiarnie, mydlarnie, olejarnie i fabrykę octu. Stan piotrkowskich fabryk i zakładów z tego okresu ilustrują tabele, które przedstawiają dane dotyczące rodzaju produkcji, wartości maszyn, stanu zatrudnienia oraz wartości produkcji kolejno z lat 1836, 1840, 1846, 1850, 1855 i 1858. Podają także imiona i nazwiska właścicieli tych przedsiębiorstw. Wśród nich przeważają przedsiębiorcy narodowości żydowskiej. Intensywny rozwój gospodarczy Piotrkowa datuje się od roku 1846, kiedy miasto uzyskało ważne połączenie komunikacyjne z in-

nymi ośrodkami gospodarczymi w Królestwie Polskim w postaci kolei warszawsko-wiedeńskiej. Autor przytacza także dane z opisu miasta sporządzonego przez Oskara Flatta w 1850 r., który rzuca pewne światło na zagadnienie początku piotrkowskiego przemysłu. Piotr Głowacki nie pominął również danych kolejnego opisu miasta z roku 1859.

Również w części tego rozdziału, mówiącej o rozwoju przemysłu po roku 1867, znajdziemy tabele przedstawiające fabryki i zakłady Piotrkowa, a zawierające dane o ilości zakładów i fabryk danego rodzaju, wartości maszyn i produkcji w rublach srebrnych i stanie zatrudnienia z lat: 1868, 1870, 1875, 1880, 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910, 1910, 1913 i 1914. Autor pisze o różnych wahaniami koniunktury w rozwoju i produkcji przemysłu piotrkowskiego, o którym na dobrą sprawę można jego zdaniem mówić dopiero od końca XIX w., kiedy to powstały dwie huty szkła: „Hortensja” i „Kara” oraz Manufaktura na Bugaju – zakład przemysłu włókienniczego. We wcześniejszym okresie w mieście niepodzielnie panował przemysł spożywczy. Autor wspomina także o innych ważnych piotrkowskich zakładach: cegielniach, browarach, fabryce syropu kartoflanego i krochmalu, fabrykach narzędzi rolniczych. Wskazuje na załamania koniunktury gospodarczej spowodowane w latach 1902-1903 ogólnoswiatowym kryzysem gospodarczym, w roku 1905 wojną rosyjsko-japońską oraz wybuchem I wojny światowej w roku 1914.

W rozdziale V zatytułowanym *Transport* Głowacki wychodzi od rozważań bardziej ogólnych, w których obrazuje przemiany komunikacyjne w Europie i na ziemiach polskich w XIX w., związane z budową dróg bitych zwanych z francuska szosami oraz z powstaniem kolei, by następnie przejść do rozważań dotyczących Piotrkowa. Wymienia kilka traktów łączących Piotrków z innymi miastami. Następnie przechodzi do zagadnienia budowy Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Szczegółowo omawia wszystkie aspekty finansowe i organizacyjne tego przedsięwzięcia oraz pierwotne warianty przebiegu planowanej linii kolejowej. Analizuje także dalekosiężne skutki budowy tej arterii komunikacyjnej dla miasta.

Autor książki w sposób wyczerpujący przedstawił genezę i przebieg prac nad budową Drogi Żelaznej Wąskotorowej Piotrków – Sulejów (dalej DŻWPS) oraz wszelkie inne aspekty (prawne, finansowe) związane z tym zagadnieniem. Tabele w tej części rozdziału V ukazują koszty budowy DŻWPS, koszty jej eksploatacji, planowany dochód, przychody z ruchu osobowego i towarowego z lat 1902-1905, wykaz akcjonariuszy DŻWPS, wielkość ruchu pasażerskiego i towarowego. Ostatnia tabela w tym rozdziale przedstawia rezultat ekonomiczny DŻWPS w 1913 i w 1914 r. Omawiając kolej wąskotorową Piotr Głowacki wybiega nieco w okres okupacji austriackiej wskazując na de facto rabunkową gospodarkę administracji austriackiej, która w pierwszym okresie przejęła kolej wąskotorową wyłącznie na potrzeby wojskowe, a następnie wprowadziła zasadę, że wszystkie przewozy wojskowe odbywały się za darmo.

Ze względu na brak danych źródłowych stosunkowo skromnie omówiono sprawę komunikacji wewnętrznej w Piotrkowie. Autorowi pracy udało się ustalić kilka miejsc postoju dorozek w Piotrkowie (były one oprócz furmanek pierwszymi środkami komunikacji w mieście). Od 1898 r. w Piotrkowie pojawiła się także komunikacja samochodowa, której początki w mieście też zostały omówione przez Autora. W rozdziale tym znajduje się nawet wzmianka o rowerach jako środkach komunikacji.

Rozdział VI *Gospodarka przestrzenna* zaczyna się skrótowym omówieniem zmian przestrzennych i budownictwa w miastach I Rzeczypospolitej w okresie staropolskim. Na początku tego rozdziału szczegółowo omówiono liczne przedsięwzięcia władz pruskich podejmowane w celu poprawy stanu sanitarnego, układu przestrzennego oraz zabezpieczenia przeciwpożarowego miasta, a także regulacji stanu majątkowego (z tamtego okresu pochodzą pierwsze hipoteki w mieście).

Dużo uwagi poświęcił też Autor staraniom o cmentarze i zabezpieczenie miasta przed epidemiami w okresie Księstwa Warszawskiego. Nie pominął również opisu prac porządkowych i urbanistycznych w mieście oraz sporządzania jego planów sytuacyjnych w okresie Królestwa Polskiego i związanej z tym kwestii rozbiórki bram i murów miejskich oraz klasztoru franciszkańskiego i ratusza. Omówił także wytyczenie alei spacerowych, kwestie oświetlenia miasta, założenie sieci gazowej. Wspomnił także o torze wyścigów konnych i cykłodromie. Przedstawił również włączenie do miasta nowych terenów, np. Szczekanicy, Wielkiej Wsi czy Chrzanowszczyzny. Głowacki uwzględnił również zagadnienia rozwoju przestrzennego spowodowanego rozwojem przemysłu. Zostały one tutaj omówione stosunkowo szeroko. Warto zaznaczyć, że praca podaje za źródłami dane dotyczące ludności miasta Piotrkowa, liczby zabudowań murowanych i drewnianych z lat: 1797-1799, 1810, 1820, 1840, 1860, 1867, 1871.

W zakończeniu autor dokonał bardzo zwięzłego, sumarycznego streszczenia swojej pracy.

Praca posiada spis tabel oraz spis pozycji ikonograficznych. Autor usystematyzował bibliografię tematycznie jako *Źródła archiwalne*, *Źródła drukowane*, *Opracowania i artykuły*, a także *Prasę*. Aparat naukowy pracy liczy ogółem 1277 przypisów zarówno tekstowych, jak i rzeczowych umieszczonych na końcu książki. Pracę zamyka bogata ikonografia przedstawiająca m.in. budynki piotrkowskie, dyplomy cechów piotrkowskich, inne dokumenty dotyczące piotrkowskiej gospodarki.

Książka Piotra Głowackiego niewątpliwie wypełnia lukę wydawniczą w zakresie monografii dotyczących dziejów Piotrkowa. Można polecić ją nie tylko specjalistom z zakresu historii gospodarczej, ale także wszystkim osobom zainteresowanym dziejami miasta. Wiele cennego materiału znajdują tu również osoby zainteresowane historią administracji oraz kwestiami demograficznym.

Jacek Łukasik
(Piotrków Trybunalski)